

СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.6(477)

О.В. Алексеева,
кандидат юридичних наук**ПРАВОВІ АСПЕКТИ МАТЕРИНСТВА Й БАТЬКІВСТВА
В УКРАЇНІ**

Досліджено феномени материнства й батьківства, їх правове закріплення у вітчизняному законодавстві. Вивчено взаємозв'язок материнства, батьківства і дитинства у психологічному і правовому вимірі, зокрема, утверджується нерозривність зв'язку матері, батька й дитини у процесі її виховання. Проаналізовано норми українського законодавства, що регулюють питання материнства і батьківства в Україні. На основі вивчення українського законодавства й зарубіжного досвіду запропоновано шляхи правового регулювання проблем, пов'язаних зі спорами щодо виховання дітей, до яких належать запровадження договору про порядок виховання спільних дітей, інститутів медіації, судово-психологічної експертизи сім'ї.

Ключові слова : захист прав, виконання батьківських обов'язків, материнство, батьківство, мати–батько–дитина, договір.

Исследованы феномены материнства и отцовства, их правовое закрепление в законодательстве развитых стран мира. Изучена взаимосвязь материнства, отцовства и детства в психологическом и правовом поле, в частности, утверждается неразрывность связи матери, отца и ребенка в процессе воспитания последнего. Проанализированы нормы украинского законодательства, регулирующие вопросы материнства и отцовства в Украине. На основе изучения украинского законодательства и зарубежного опыта предложены пути правового регулирования проблем, связанных со спорами по воспитанию детей, к которым относятся введение договора о воспитании совместных детей, институтов медиации, судебно-психологической экспертизы семьи и др.

Ключевые слова : защита прав, исполнение родительских обязанностей, материнство, отцовство, мать–отец–ребенок, договор.

Phenomena of motherhood and fatherhood, their legal adoption in the legislation of developed countries are investigated. We investigated the relationship of motherhood, fatherhood and childhood in psychological and legal field, in particular, the inseparable connection between mother, father and child in the process of education is argued. The norms of Ukrainian legislation, regulating the issues of motherhood and fatherhood in Ukraine are analyzed. On the basis of the study of the Ukrainian legislation and international experience the ways of legal regulation of problems related to disputes on raising children are suggested, in particular, the introduction of a contract on education of joint children, institutions of mediation, judicial and psychological examination of a family.

Keywords : protection of rights, parenthood, motherhood, fatherhood, mother–father–child, contract.

У ч. 3 ст. 51 Конституції України встановлено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [1]. Ст. 3 розділу I Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок передбачає захист державою материнства та батьківства і пріоритетність інтересів матері та дитини у суспільстві [2]. Низка статей СК України, узгоджених із наріжними постулатами міжнародного права, передбачають захист матерів, і не менше статей в цьому ж Кодексі захищають права батьків. Про пріоритетність прав дітей, яка сьогодні в усьому цивілізованому світі стала одним із неоспорюваних постулатів, і говорити не доводиться. Тоді чому ж в українському соціумі наразі склалося так, що в ряді ситуацій захищеним не відчувається ніхто: ні дитина, ні батько, ні матір? Чому більшість питань, пов'язаних з нормами законодавства щодо материнства і батьківства в Україні, досі залишаються неврегульованими, наслідком чого стають тисячі зруйнованих родин, батьків, які втратили зв'язок з рідними дітьми, дітей, позбавлених комфортних умов існування, зрештою, права мати батька, матір, повноцінну родину, чи, принаймні, дружнє і сприятливе для зростання середовище? У статті ми спробуємо з'ясувати причини того, чому “не працюють” статті Сімейного Кодексу із захисту прав дітей, батьків і матерів і чи є спосіб у правовому порядку зберегти необхідні для виховання дитини дитячо-батьківські зв'язки як в умовах родини, так і в разі її розпаду.

В українській мові слово “батьківство” є омонімічним. У більш вузькому значенні – це факт народження дитини від певного чоловіка (батька); права й обов'язки чоловіка (батька) стосовно дитини, що впливає із кровної чи юридичної спорідненості [3, с. 177]; соціальний інститут, система прав, обов'язків, суспільних очікувань і вимог, що висувуються до чоловіка як до батька в нормативній системі культури й у структурі сім'ї [4, с. 4]. У ширшому значенні батьківство – це багато в чому взаємозамінена поведінка матерів і батьків і схожі батьківські почуття. У цьому ж контексті трапляються визначення інституту батьківства як сформованої на основі гендерної рівності і конкретизуючої конституційні положення сукупності юридичних норм, які відображають властиві або набуті дитиною права, свободи, обов'язки, відповідальність батьків з урахуванням захисту їх прав публічними й непублічними органами [5]. Тобто батьки – це матір і батько, які дали життя дитині й які мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці (відповідно до ст. 12 розд. 3 ЗУ “Про охорону дитинства”, ст. 59 ЗУ “Про освіту”, ст. 150–151 глави 13 Сімейного кодексу України). Відповідно, основною метою батьківства є забезпечення народження, дорослішання, соціалізації, а також передачі духовних цінностей зростаючому поколінню, а саме батьківство має всі базові ознаки соціального інституту й визначається свідомо регульованою і стійкою формою організації спільної діяльності матерів і батьків з народження, виховання дитини, її фізичного, духовного й матеріального благополуччя. Водночас ми постійно чуємо (у тому числі й на жаль від фахових людей – юристів, педагогів, психологів) сентенції на тему, що жінка (причому незалежно від того, перебуває вона в шлюбі, чи ні) чомусь народжує виключно для себе, і тут же діаметрально протилежні заяви про те, “він же (чоловік) – батько!” – навіть якщо той роками не цікавився, чи жива-здорова його кровиночка, бо “не пускали”, “перешкоджали спілкуванню”, “налаштовували проти нього” або з будь-яких інших відомих хіба йому самому причин; спостерігаємо ситуації відвертого шантажу й маніпулювання дітьми недобросовісними батьками, із якими проживають діти (переважно матерями), гри на

почуттях того з батьків, хто проживає окремо від дитини й відчуває щирі батьківські почуття, прив'язаність і любов до неї, зрештою, до розпаду сім'ї відігравав у її житті колосальну виховну роль. Усе перераховане вище, звичайно ж, є грубим порушенням низки положень Конвенції про права дитини, оскільки дитина не матиме змоги здійснити свої природні права на такі необхідні їй батьківську ласку, любов, турботу, виховання. Більше того, нагадує швидше середньовічні порядки, ніж життя цивілізованого суспільства й виставляє нашу державу в зовсім невідгідному для європейського співтовариства світлі. Це, на нашу думку, є, у тому числі, і наслідком непродуманості прийняття низки статей Сімейного кодексу, переважно декларативного характеру, несумісного з національними реаліями, нерозробленості дієвого механізму задоволення майнових і немайнових прав дітей і батьків у порозлученнєвий період, що породжує необхідність проведення низки досліджень, спрямованих на врегулювання зазначених питань.

Батьківське право – це можливість або комплекс можливостей, наданих матері, батькові щодо дитини. Як записано у статті 5 Хартії прав сім'ї, представленої Апостольським Престолом 22 жовтня 1983 р., “оскільки батьки дали життя своїм дітям, вони мають первинне і невід'ємне право виховувати їх, отже, їх слід вважати первинними і головними вихователями власних дітей”. Права батьків щодо виховання дитини розцінюються як засіб виконання ними обов'язків щодо неї. Тому права батьків виведені на друге місце – після обов'язків. Права та обов'язки батьків та дітей закріплено передовсім у розділі 3 “Права та обов'язки матері, батька і дитини”. Зокрема, зі змісту глави 13 можна зробити висновок, що особисті немайнові права дитини – природні, невід'ємні права, що виникають із приводу благ немайнового характеру, позбавлені економічного змісту та грошової оцінки, тісно пов'язані з особою носія, індивідуалізують її, не передаються і не відчужуються, мають специфічні підстави виникнення та припинення, мають строковий характер, належать усім, без винятку, батькам та дітям у рівному обсязі, захищаються батьками та іншими особами, регулюються переважно ЦК та СК України. Це:

– особисті немайнові права, направлені на забезпечення фізичного та психічного благополуччя дитини (права на життя, здоров'я, сім'ю, вибір місця проживання, виховання);

– особисті немайнові права, направлені на забезпечення соціального буття дитини (право на реєстрацію народження, право на індивідуалізацію особи в суспільстві, право на освіту).

Тоді як “право на виховання” – система законодавчо забезпечених заходів, що застосовується батьками під час спілкування з дітьми з метою забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку шляхом передання їм своїх знань, життєвого досвіду, переконань, забезпечення нормального психічного і фізичного розвитку дітей та захисту їхніх інтересів [12, с. 5].

За українським законодавством мати й батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (ст. 141 СК України). Питання виховання дитини вирішується батьками спільно (ст. 157 СК України). Втім, у нашій національній традиції мати ідеалізується; вважається, що материнський інстинкт є вродженим і одним із найсильніших у природі, що він робить жінку більш терплячою, емпатійною, розуміючою та неодмінно допомагає їй інтуїтивно відчувати, що необхідно дитині. Батько ж часто уявляється як відсторонена від цієї діади людина, котра лише відвертає увагу матері на себе та без її допомоги не може зрозуміти потреб дитини. Однак життя демонструє ситуації, які свідчать, що батько не тільки здатний з успіхом виконувати

“материнські” функції, але й іноді краще за жінку відчуває і задовольняє фізіологічні та психологічні потреби дитини, отримуючи від цього справжнє задоволення, при цьому повноцінно виконуючи чоловічі батьківські функції (за деякими соціологічними даними, саме батько відіграє провідну роль у вихованні кожної четвертої дитини в нашій країні). Права таких батьків є настільки ж природними, як і права матерів, незважаючи на те, що батьківство й материнство, звичайно ж, мають докорінно різну природу. Про це говорять речники організацій, які обстоюють права чоловіків-батьків. Зокрема, у рамках маскулінізму – руху, поширеного в багатьох західних країнах, заснованого на дружній чоловікам концепції, спрямованій на аналіз соціальних проблем, велика увага приділяється правам батька щодо дітей, особливо після розлучення. Представники цього руху наполягають на тому, що діти й після розлучення потребують обох біологічних батьків, а отже, розлучені батьки повинні мати не лише обов’язки, а й на практиці мати можливість реалізувати свої права [6]. У свою чергу, численні жіночі правозахисні організації, такі як “Міжнародний рух жінок, які виступають за свої права”, “Ла Страда Україна” тощо, загострюють увагу на проблемах соціальної дискримінації жінок, фемінізації бідності, проблемах насильства в сім’ї, порушенні прав матерів і дітей, незахищеності української жінки в суспільстві, яку часто від свавілля чоловіка зовсім не рятує той факт, що вона є матір’ю його дітей [7]. Проблема, яка на сьогодні є концептуальною, полягає в тому, що як серед жінок, так і з-поміж чоловіків чимало таких, які цілком серйозно вважають, що батька чи матір їхній дитині може замінити хтось інший. Це не так. Неможливо розірвати зв’язок дитини зі своїми біологічними батьками, як і розірвати триаду “батько–мати–дитина”. Тому останній важливо зберегти навіть якщо стосунки подружжя вичерпали себе, а батьківство в обох було й залишається справжнім та усвідомленим.

Саме тому в українському законодавстві в ч. 1 ст. 151 СК закріплено норму про переважне право батьків на особисте виховання дитини. Це означає й те, що лінія батьківського виховання має бути головною. З огляду на це, дід, баба інші особи мають враховувати, що їхня виховна спрямованість повинна узгоджуватись або хоча б не суперечити тому вихованню, яке дають дитині батьки [8, с. 225]. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання своєї дитини. Це означає, що вони вправі відсторонити від виховання дитини усіх третіх осіб, включаючи найближчих родичів (це право, звичайно ж, може бути оскаржене). Право на виховання своєї дитини – це особисте невід’ємне право батьків (у зв’язку з цим, на нашу думку, потребують уточнення диспозиції статей, які допускають до виховного процесу дитини бабусь, дідусів, тіток, дядьків, вітчимів та мачух тощо).

Норма статті 153 СК корелюється з ч. 3 ст. 9 Конвенції про права дитини, відповідно до якої держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прями контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини [9].

Правило ч. 2 ст. 157 СК додатково підкреслює обов’язок того з батьків, хто проживає окремо від дитини, брати участь у її вихованні, хоча збереження в нього цього обов’язку прямо впливає зі ст. 141. На нашу думку, істотним недоліком і прогалиною в законодавстві є те, що батько або інший родич, що проживає окремо, має право на звернення до суду з метою усунення перепон у спілкуванні з дитиною, тоді як сама дитина позбавлена такої можливості (ця проблема актуалізується, якщо “нешлюбні” батьки/матері спорадично контактують з дитиною, таким чином ще більше погіршуючи травматичну ситуацію). Західний

же досвід (тієї ж Швеції) свідчить про соціальну відповідальність батьків, що проживають окремо від дітей, за безпосереднє спілкування з дітьми. На нашу думку, запозичення такого досвіду значною мірою вирішило б проблему усунення перепон у спілкуванні з батьками. Крім того, в Україні на сьогодні той із батьків, що проживає окремо від дитини, має законне право:

- на отримання будь-якої інформації щодо життєдіяльності своєї дитини, наприклад, доправляючи відповідні запити до школи, у якій навчається дитина, до медичних закладів, у яких вона обстежується, до секцій, які відвідує, щоб дізнатися, коли вона приходить, коли йде додому, як навчається, чи здорова тощо. Відповідно, той із батьків, з яким проживає дитина, не може вимагати від керівників цих закладів не надавати подібної інформації або створювати перешкоди батькові чи матері у спілкуванні з дитиною;

- на пріоритетність у особистому вихованні дитини перед усіма іншими родичами (наприклад, за тривалої відсутності того з батьків, з яким проживає дитина);

- брати участь у вирішенні питання отримання дитиною освіти. Але якщо той з батьків, що проживає з дитиною, має право вибору навчального закладу, форми навчання, то другий такими правами не наділений. Він може лише дати пораду, рекомендацію, надати необхідну допомогу при вирішенні проблем, пов'язаних зі здобуттям освіти. Тобто інтенсивність впливу того з батьків, який проживає з дитиною, і того, який проживає окремо від неї, різний. Перевага надається тому, хто проживає разом. Проте той із батьків, що проживає окремо від дитини, має право спільно з іншим вирішувати питання стосовно виховання дитини, а не бути відстороненим від нього; оспорювати й обирати форми і методи виховання, крім тих, що суперечать закону чи моральним засадам суспільства.

Чи є “презумпція материнства” в українській правозастосовній практиці, зокрема, при визначенні місця проживання дитини в більшості випадків разом з матір'ю? Вважаємо, що в ряді випадків вона має місце й навіть є виправданою з огляду на саму природу материнства й необхідність збереження тісного контакту дитини й матері, особливо в перші роки життя дитини (неспростовним фактом вікової психології й медичним фактом є те, що тривала розлука з матір'ю дитини, особливо перших 2 років життя, призводить до вкрай негативних наслідків у розвитку дитини, аж до незворотніх психологічних змін). Не можна й оспорювати того, що ця ж природа спонукає жінку з нормально розвиненим материнським інстинктом не передавати свою дитину будь-кому на виховання й не поступатися вирішальною роллю в її вихованні. Крім того, українські суди керуються принципом, закріпленим в ст. 6 Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 року, про те, що дитина не може бути розлучена з матір'ю [10], а також згаданою вже вище ст. 3 розділу I Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, що передбачає захист державою материнства та батьківства і пріоритетність інтересів матері та дитини у суспільстві. Втім, сказане жодним чином не стосується тих матерів, котрі надовго полишають своїх малюків на родичів, а то й напризволяще, поривають зв'язок зі своєю дитиною, втрачаючи, таким чином, свою значущість для розвитку останньої, а разом з тим і “презумпцію материнства”, тобто своє місце у виховному процесі дитини.

Отже, ми бачимо, що Сімейний кодекс містить серйозні гарантії права того, хто не проживає разом з дитиною, брати участь у її вихованні, і закон утверджує паритетність батьків у виборі форм, методів виховання, виборі навчального закладу, визначенні конфесійної приналежності. Усе це зумовлює необхідність досягнення порозуміння безпосередньо між батьком і матір'ю дитини, яке, зокрема,

може бути відображене у формі певних домовленостей, викладених у договорі щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини (відповідно до ч. 4 ст. 157 СК). Частіше за все проблеми здійснення права на спілкування виникають при припиненні сімейних стосунків між батьками. Цей договір має бути в обов'язковому порядку нотаріально завіреним, і його невиконання має тягти негативні наслідки для порушника. Відсутність нотаріального посвідчення тягнутиме за собою визнання такого договору нікчемним (ч. 1 ст. 220 ЦК України). Разом з тим, на відносини батьків дитини стосовно укладення зазначеного договору також будуть розповсюджуватися положення ч. 2 ст. 220 ЦК України, відповідно до якої, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним [11]. На нашу думку, укладення договору – це перше, що повинен запропонувати суддя батькам, які розлучаються. Тому доцільно саме на етапі розлучення вирішувати всі питання, пов'язані із правом на спілкування та виховання дитини. У цей момент легше оцінити реальну перспективу майбутніх контактів батьків, що проживають окремо від своїх дітей. Тут можуть бути зафіксовані будь-які важливі для сторін нюанси: місце спілкування, їх частота, періодичність, тривалість, необхідність присутності третіх осіб при спілкуванні тощо. Цей договір повинен не суперечити інтересам дитини. Законодавство чітко не визначає, з якого віку дитина вправі самостійно вирішувати питання свого спілкування з батьками. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання (ч. 2 ст. 171 СК). В тому випадку, якщо дитина не хоче спілкуватись з одним з батьків, вона не може бути примушена до такого спілкування, оскільки для неї це право, а не обов'язок, який вона повинна виконувати.

У ході укладення договору доцільно призначати судово-психологічну експертизу, яка має безсторонньо визначити роль кожного з батьків у вихованні дитини, характер стосунків між ними й дитиною й визначити ряд рекомендацій для вибудовування батьківсько-дитячих стосунків після розпаду родини. Слід пам'ятати, що зарубіжне законодавство, яке регулює права батьків після розлучення, виходить із принципу спільної опіки над дитиною як матір'ю, так і батьком, а отже, слід досягати 1) паритету прав і обов'язків у вихованні дитини; 2) недопущення втручання у стосунки “батько–мати–дитина” третіх осіб.

Кількість розлучень дедалі зростає, і разом з тим актуалізуються проблеми реалізації батьками прав стосовно своїх дітей. Водночас мати рівні права на сторінках закону та реальне рівне право у житті – це не одне й те саме. Проте, на нашу думку і глибоке переконання, це не має бути право тих, хто, навіть сплачуючи аліменти (часто за судовим рішенням), не виявляє зацікавленості у здійсненні особистих немайнових обов'язків щодо дитини. Тому ми обстоюємо думку про те, що категорія “батьківські права” стосується лише тих батьків, що дотримуються відповідних норм, засвоюють батьківські стратегії, реалізують себе в догляді за дітьми, відповідально ставляться до своїх обов'язків щодо виховання, розвитку й утримання дітей, зрілих і люблячих. Саме їх права на виховання, а не так званих “вона ж мам” і “він же тат”, яким “заважають” виконувати батьківські обов'язки найрізноманітніші обставини, має захищати Закон, для чого потребують необхідних доопрацювань як норми порозлученнєвого законодавства, так і “дитячі” норми (звичайно, назви умовні, таких понять у національному законодавстві наразі немає, але тут ідеться саме про них). Реалізувати ці права можна різними

шляхами – через згадане тут укладення Договору стосовно виховання дитини, проведення судово-психологічної експертизи стосунків між батьками й дітьми, через інститут медіації упровадження інституту спільної опіки тощо. Отже, сьогодні слід вести мову про необхідність імплементації в українську дійсність цих нових для нас, але давно вже усталених у європейському праві інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок : Постанова Верховної Ради України від от 05.03.1999 № 475-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T990475.html.
3. Енциклопедія батьківства : посібник з сімейного виховання / авт. кол. ; за заг. ред. Є.І. Коваленко, С.В. Куриленко. – К. : КНТ, 2008. – 592 с.
4. *Дерев'яно П.А.* Конституційно-правовий інститут отцовства в РФ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / П.А. Дерев'яно [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <https://icm.krasn.ru/refextra.php>
5. *Тюптя О.* Материнство–батьківство як соціокультурний феномен / О. Тюптя // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2013. – № 1(7). С. 80–83.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://razvodis.ru/razvod.ru/razvod/deti/soglashenie.html>.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://la-strada.org.ua/ucp_mod_materials_show_228.html.
8. *Ромовська З.В.* Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
9. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
10. Декларація прав дитини від 20.11.1959 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
11. *Багач Е.М.* Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / Е.М. Багач, Ю.В. Білоусов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurisprudence.club/pravo-semeynoe/simeyniy-kodeks-ukrajini-naukovo-praktichniy.html>.
12. *Ольхович Л.А.* Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л.А. Ольховик ; ХНУВС. – Х., 2006.

Отримано 15.11.2016